MONUMENTEN INVENTARISATIE PROJECT

GEMEENTE LANGBROEK

Drs. M. Kooiman
Drs. L. Lagerwerf

© PROVINCIE UTRECHT DIENST RUIMTE EN GROEN 1991

VOORWOORD

Voor U ligt het rapport betreffende de gemeente Langbroek van het Monumenten Inventarisatie Project in de provincie Utrecht. Mede dankzij de inbreng van de gemeente Langbroek en vele van haar inwoners treft U in dit rapport een schat aan gegevens over gebouwen, gebieden en andere cultuurhistorisch waardevolle elementen aan.

Het Monumenten Inventarisatie Project is een initiatief van de rijksoverheid om binnen een korte periode (1987-1992) een landelijk overzicht te verkrijgen van de jongere bouwkunst en stedebouw tussen 1850 en 1940. De uitvoering van dit project is in handen gelegd van de provincies en de vier grote steden. De Provincie Utrecht heeft een aanzienlijke bijdrage geleverd aan het M.I.P. door ook de oudere bouwkunst van vóór 1850 te inventariseren volgens de standaard-methodiek. Op deze wijze kan een complete en geautomatiseerde databank van alle cultuurhistorisch waardevolle elementen opgebouwd worden.

De breed opgezette inventarisatie per gemeente dient als basis voor een nadere selectie ten behoeve van plaatsing op de rijksmonumentenlijst, een procedure die na 1992 zal gaan plaats vinden.

In meer algemene zin vormt het M.I.P. een uitgangspunt voor het beleid van de drie overheden ten aanzien van monumentenzorg, stadsvernieuwing en ruimtelijke ordening. Het kan dienen als materiaal voor publicaties in zowel toeristische als wetenschappelijke sfeer. Zeker niet in de laatste plaats, kan dit onderzoek bijdragen aan de kennis van en de waardering voor ons cultureel erfgoed.

J. Hoekstra,
lid van Gedeputeerde Staten
van Utrecht.

INHOUDSOPGAVE

Verantwoording 5

DEEL A
BESCHRIJVING VAN DE HISTORISCH-RUIMTELIJKE ONTWIKKELING 7

1 Inleiding 9

2 Bodemgesteldheid en afwatering 10

3 Occupatie en ruimtelijke ontwikkeling tot 1850 11
3.1 Vroege bewoning 11
3.2 Ontginning 11
3.3 Grondgebruik 13
3.3.1 Agrarisch grondgebruik 13
3.3.2 Parken en bossen 13
3.4 Infrastructuur 14
3.5 Nederzettingen 14
3.5.1 De dorpen Neder- en Overlangbroek 14
3.5.2 Verspreide bebouwing 14

4 Ruimtelijke ontwikkeling 1850-1940 18
4.1 Ruimtelijke structuur omstreeks 1850 18
4.2 Grondgebruik 18
4.2.1 Agrarisch grondgebruik 18
4.2.2 Parken en bossen 19
4.3 Infrastructuur 19
4.4 Nederzettingen 20
4.4.1 De dorpen Neder- en Overlangbroek 20
4.4.2 Verspreide bebouwing 20

5 Recente ruimtelijke ontwikkelingen 23

DEEL B INVENTARISATIE 25

1 Stedebouwkundige typologie 27
1.1 Gebieden binnen de bebouwde kom 27
1.1.1 Dorpskernen vóór 1850 27
1.1.2 Bebouwingslinten tot circa 1940 28
1.2 Gebieden buiten de bebouwde kom 28
1.2.1 Buitenplaatsen en landgoederen tot circa 1940 28
1.2.2 Boerderijstroken (vóór 1850 tot stand gekomen) 29
1.2.3 Overige bebouwingslinten tot circa 1940 30

2 Gebieden met bijzondere waarden 32
2.1 Inleiding 32
2.2 Inventarisatie gebieden met bijzondere waarden in de gemeente Langbroek 33

3 Archeologische terreinen en historisch-landschappelijke elementen en structuren 41
3.1 Archeologische terreinen 41
3.2 Historisch-landschappelijke elementen en structuren 41

4 Overzicht van de bebouwing 43
4.1 Verdedigingswerken, zaken en gebouwen met een militair karakter 43
4.2 Bruggen, sluizen en andere weg- en waterbouwkundige werken en de bijbehorende hulpmiddelen 43
4.3 Voorwerpen op velden, pleinen en straten 43
4.4 Gebouwen voor het lands-, gewestelijk en plaatselijk bestuur 43
4.5 Kerkelijke gebouwen en bijzondere onderdelen daarvan, alsmede woningen voor kerkelijke functionarissen 43
4.6 Uitvaartcentra en begraafplaatsen 44
4.7 Handels- en kantoorgebouwen en gebouwen voor transport en opslag 44
4.8 Gebouwen van liefdadigheid, gezondheidszorg, wetenschap en cultuur 45
4.9 Gebouwen voor sport, recreatie, vereniging, vergadering en horeca 45
4.10 Kastelen, landhuizen, buitenplaatsen, historische parken en tuinen en daarbij behorende bijgebouwen en objecten 46
4.11 Woningen en woningbouwcomplexen 47
4.12 Boerderijen 49
4.13 Bedrijfsgebouwen 50

5 Inventarisatie van bouwkundige objecten 51
5.1 Toelichting 51
5.2 Objectinventarisatie 53

LITERATUUR EN BRONNEN 240

BIJLAGEN 242

1 Lijst van architecten 244

2 Adres, bouwtype en waardering 246

3 Kaarten

VERANTWOORDING

Dit rapport verschijnt in het kader van het Monumenten Inventarisatie Project in de provincie Utrecht. Het betreft de gemeente Langbroek, die deel uitmaakt van het Rivierkleigebied.

De opzet, indeling en gevolgde methodiek zijn in globale zin conform de richtlijnen, die door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg zijn opgesteld. Op enkele punten is er sprake van een aanvulling of uitbreiding. Zo is er relatief meer aandacht besteed aan de occupatie en de ruimtelijke ontwikkeling in de periode vóór 1850. Een vergelijkbare uitbreiding betreft de objectinventarisatie zelf. De inventarisatie behelst ook de beschrijving en documentatie van cultuurhistorisch waardevolle objecten uit de periode vóór 1850, inclusief de reeds beschermde monumenten.

Het rapport bestaat uit twee delen: deel A geeft een beschrijving van de historisch-ruimtelijke ontwikkeling in drie perioden (vóór 1850, 1850-1940, 1940-heden) en deel B bevat de eigenlijke inventarisatie. Hoofdmoot van deel B vormt de objectinventarisatie. Daaraan voorafgaand worden achtereenvolgens beschreven de stedebouwkundige typologie, de gebieden met bijzondere waarden, de archeologische terreinen (volgens opgave R.O.B.) en de bouwkundige typologie.

Als bijlage treft U aan een alfabetische adressenlijst van alle opgenomen objecten, zowel die van vóór 1850 als die uit de periode 1850-1940, inclusief de reeds beschermde rijksmonumenten. Bij ieder adres is het bouwtype vermeld alsmede een voorselectie in drie categorieën. Op basis van een aantal criteria is aan het M.I.P. deze nadere selectie toegevoegd om binnen de brede inventarisatie een gedifferentieerd monumentenbeleid te kunnen ontwikkelen: categorie 1 bevat de meest waardevolle panden en kan uitgangspunt vormen voor de selectie op rijksniveau. Tevens zijn dit de potentiële gemeentelijke monumenten, die aangevuld kunnen worden met objecten uit categorie 2, zeker wanneer deze zich in de 'gebieden met bijzondere waarden' bevinden. Categorie 3 bevat de objecten die enige cultuurhistorische waarde bezitten en van ondersteunende betekenis zijn, met name binnen de genoemde gebieden. Deze objecten zijn niet 'zwaar' genoeg voor een stringente bescherming maar dienen eerder betrokken te worden bij het ruimtelijk ordeningsbeleid en het welstandstoezicht.

Drs. R.K.M. Blijdenstijn,

Projectleider MIP,
Provincie Utrecht.

DEEL A BESCHRIJVING VAN DE HISTORISCH-RUIMTELIJKE ONTWIKKELING

1 INLEIDING

De gemeente Langbroek ligt in het zuidoosten van de provincie Utrecht en is 1794 ha groot. De gemeente behoort tot de regio 'Rivierkleigebied' van het Monumenten Inventarisatie Project in de provincie Utrecht (afb. 1).

Binnen de gemeente liggen twee kernen: Nederlangbroek en Overlangbroek. In totaal telt Langbroek zo'n 2.000 inwoners.

In bodemkundig opzicht behoort Langbroek grotendeels tot de komgebieden van de Kromme Rijnstreek (zie 2.1). De ontginningswijze van deze gebieden in de Middeleeuwen heeft geleid tot een zeer specifiek landschaps- en nederzettingsbeeld, dat in geval van Langbroek, met de latere toevoegingen, nog altijd zeer herkenbaar is.

Afb. 1. Gebiedsindeling Monumenten Inventarisatie Project provincie Utrecht.

2 BODEMGESTELDHEID EN AFWATERING

Zoals hierboven al vermeld ligt Langbroek in een komgebied van de Kromme Rijnstreek: de bodem bestaat voornamelijk uit zware, door de rivier afgezette klei (afb.2, zie verder Gebiedsbeschrijving Rivierkleigebied, Cramers, 1988, p. 7-8). Enkele oudere (Pleistocene) dekzandruggen en -vlakken liggen, vooral ten noorden van de Langbroekerdijk tussen de Sterkenburgerlaan en de Strijp en ten noorden van Sandenburg, vrij dicht onder het kleidek en aan de oppervlakte.

De hoofdafwatering van Langbroek vindt van oudsher plaats via de Langbroekerwetering, de Amerongerwetering en de Cothergrift naar de Kromme Rijn.

Afb. 2. Globale bodemkaart van Langbroek en omgeving (bew. naar Berendsen, 1982).

3 OCCUPATIE EN RUIMTELIJKE ONTWIKKELING TOT 1850

3.1 VROEGE BEWONING

In de gemeente Langbroek zijn slechts op twee plaatsen sporen aangetroffen, die wijzen op bewoning vóór de Middeleeuwen (zie Deel B, 3.1). In beide gevallen gaat het om terreinen in de buurt van de Kromme Rijn. In de onmiddellijke nabijheid van de rivier vond, met name op de oeverafzettingen, in de IJzertijd en de Romeise tijd bewoning plaats.

3.2 ONTGINNING

Langbroek is betrekkelijk laat ontgonnen. Toen het omringende gebied al grotendeels in cultuur gebracht was, lag hier een moerasbos, in hoofdzaak bestaand uit elzenbroek. De grootste belemmering voor ontginning vormde de waterafvoer via de Kromme Rijn. 's Winters voerde de Kromme Rijn veel water vanuit de Neder Rijn af. Bij hoge waterstanden kon vanuit het omliggende land niet op de rivier geloosd worden en werd op het Langbroeker moeras geloosd. 's Zomers vervoerde de Kromme Rijn niet veel water meer; de Lek was inmiddels hoofdstroom van het Neder Rijnsysteem geworden. In 1122 werd de Kromme Rijn bij Wijk bij Duurstede afdgedamd en namen de ontginningen in het moerasgebied ten oosten van de rivier, onder andere in het Lange Broek, een aanvang.

De gevolgde ontginningswijze was die van de zogenaamde cope, die in het westnederlandse veengebied sinds de elfde eeuw gebruikelijk was. Op grond van het wildernisregaal vielen de onontgonnen gebieden, de wildernissen, direkt onder de landsheer, in dit geval de bisschop van Utrecht. In de wildernissen ten oosten van de Kromme Rijn gold het wildernisregaal van de bisschop echter niet overal. In 1126 moest de bisschop erkennen dat de rechten op Langbroek bij het Domkapittel lagen. Vermoedelijk was in dat jaar, op de gebruikelijke manier van de cope-ontginningen, al een begin gemaakt met het in cultuur brengen van het land.

De gang van zaken bij de cope-ontginning was als volgt: degene die het beschikkingsrecht over de grond had, gaf grote stukken land uit aan ondernemers, waaronder geestelijken en ministerialen (niet-adellijke halfvrijen die bepaalde diensten voor een heer verrichtten, later tot de adel van het Sticht geworden) en sloot met hen een overeenkomst, de zogenaamde cope. De ondernemers trokken een groep kolonisten aan die de ontginning uitvoerden en eigenaar van een stuk grond werden. Ter erkenning van het overheidsgezag betaalden de kolonisten aan de bisschop een tijns.

De cope-ontginningen werden systematisch aangepakt. Dwars op de ontginningsbasis, meestal een bestaande of gegraven waterloop, werden evenwijdig en op regelmatige afstand van elkaar sloten gegraven ter afwatering van de landerijen. Als achtergrens van de langwerpige kavels diende een kade of dijkje, met wetering, om het water uit het omringende gebied tegen te houden. Soms werden

de ontginningen ook aan de zijkant met kaden beschermd, de zogenaamde zijdewenden.

De systematiek van de ontginning ligt, behalve in de uniforme richting, ook in de grootte van de 'hoeven' (de hoeveelheid land die groot genoeg geacht werd voor een boerenbedrijf), die als de terreinomstandigheden het toelieten, per ontginningsblok zoveel mogelijk hetzelfde was. Als standaardmaten voor de diepte van een hoeve werd 6 voorling (circa 1250 m.), ook wel 12 voorling (circa 2500 m.) aangehouden, voor de breedte zo'n 30 roeden (circa 110 m.). De boerderijen werden langs de ontginningsbasis vooraan op de kavels gebouwd.

Als vermeld erkende de bisschop in 1126 de rechten van het Domkapittel op Langbroek. Het kapittel nam de door de bisschop al gesloten copecontracten over en gaf verder leiding aan de in fasen uitgevoerde ontginning. In eerste instantie werd het centrale deel van het Lange Broek, ten oosten van de huidige Cotherweg ontgonnen: de zogenaamde Veertighoeven (afb.3). De Cotherweg bestond al vóór de openlegging van het broek en vormde de verbinding tussen Cothen en Doorn. Als ontginningsbasis diende de Langbroekerwetering die tussen de Kromme Rijn bij Odijk en de al bestaande Amerongerwetering gegraven werd, en ook voor de ontginning en afwatering van het gebied ten westen van Langbroek bestemd was. Als zijkade aan de zuidoostkant werd de (rond 1370 naar Wijk bij Duurstede doorgetrokken) Wijkerweg aangelegd. De Cotherweg fungeerde als zijkade aan de andere kant van de ontginning.

Aan weerszijden van de wetering werden de kavels uitgelegd, zo'n 6 voorling diep, behalve waar dat niet mogelijk was, omdat de ontginning op het Overrijnse Veld van Cothen stuitte. (Ter plaatse maakt de gemeentegrens nu nog een bocht bij hoeve De Grote Maat en de Cotherweg). Naar de kant van Doorn werd de ontginning omgeven met een achterwetering: de Gooijerwetering (nu gemeentegrens), aan de kant van de Kromme Rijn met een soortgelijke watergang: de Hoofdwetering. Als landscheiding had deze wetering al spoedig meer betekenis dan voor de waterafvoer. In de loop der tijden is het water op veel plaatsen dicht geraakt, ter plaatse loopt nu de Landscheidingsweg, eveneens gemeentegrens.

Vermoedelijk werd na de Veertighoeven het gebied tussen de Cotherweg en de Stamerweg (zijkade) ontgonnen; de Dertighoeven. Overigens was de Veertighoeven in werkelijkheid 45 hoeven van zo'n 16 morgen (1 morgen = 0,8 ha.) groot en de Dertighoeven 33 hoeven. Mogelijk berustte de benaming op een schatting voor de eigenlijke ontginning (Dekker, 1983, p. 272-273). Ten oosten van de Veertighoeven werd tenslotte de Vijftighoeven, het latere Overlangbroek, ontgonnen. De ontginningsdiepte moest hier, veel sterker dan voorheen, aangepast worden aan de grenzen van omringende gebieden. De al bestaande Amerongerwetering belemmerde ten zuiden van de Langbroekerwetering een diepte van 6 voorling. Aan de noordzijde kon die wel bereikt worden door de Gooijerwetering in noordoostelijke richting af te buigen. Echter, waar de grens met het onder Leersum vallende broekgebied bereikt werd moest de wetering weer naar binnen gelegd worden.

De Langbroekerwetering diende niet alleen voor de afwatering van het gebied van Langbroek maar ook voor die van de hogere

gronden van Leersum en Doorn. Via de Gooijerwetering werd het daar vandaan komende water via verbrede kavelsloten, langs de Wijkerweg, de Cotherweg, de Stamerweg en de Zuwe naar de Langbroekerwetering geleid.

3.3 GRONDGEBRUIK

3.3.1 Agrarisch grondgebruik

Na de aanleg van wetering, sloten, kaden e.d. ten tijde van de occupatie werden de percelen niet direkt over de gehele lengte ontgonnen. Eerst werd het voorste stuk, achter de boerderij, voor akkerbouw geschikt gemaakt. De rest werd gebruikt als wei- en hooiland, terwijl het achterste stuk aanvankelijk vaak woest bleef. Naderhand schoof het bodemgebruik op en werd het grootste deel van de percelen voor akkerbouw benut.

De oorspronkelijke hoeven raakten in de loop van de tijd (als gevolg van verkoop, vererving e.d.) gesplitst. Op de kaart van Verstralen van de Veertighoeven uit 1630 (afb.4) liggen aan de noordzijde van de Langbroekerwetering 47 kavels, oorspronkelijk waren er 21 1/2 hoeven (Dekker, 1983, p. 272). Door splitsing en samenvoeging van de percelen in de lengte bleef de richting van de verkaveling gelijk.

Het grondgebruik in de gemeente Langbroek (m.i.v. Hardenbroek en Sterkenburg) was in 1815 als volgt: van het totale oppervlak van 2618 morgen was 750 morgen in gebruik als bouwland, 450 morgen als weiland, 780 morgen als 'akkermaal en elzenhout', 30 morgen als 'opgaande eike- en beukebomen', en 60 morgen als klaverland. De rest was in gebruik als 'aardappelland, moestuinen, boomgaarden' of lag braak (De Utrechtse Gemeenten in 1815, p.67-69). In de gemeente stonden 18 grote en 14 kleine boerderijen, en 121 keuter- of arbeidswoningen (idem). Uit de oppervlakte 'akkermaal en elzehout' blijkt het belang van de produktie van brandhout. Het verkopen van brandhout was dan ook, met landbouw, in het begin van de negentiende eeuw de belangrijkste economische activiteit.

3.3.2 Parken en bossen

Vermoedelijk werden bij de ridderhofsteden tussen circa 1650 en 1780 baroktuinen aangelegd, zoals ook bij andere kastelen in de omgeving het geval was. Over de feitelijke ontwikkeling van de individuele tuinen in de huidige gemeente Langbroek is echter slechts in een enkel geval iets bekend. De tuin van Sandenburg had in 1809 een barokachtige aanleg met zowel elementen uit de in een eerdere periode gangbare renaissance-tuin, als elementen uit de opkomende landschapsstijl, zoals het slingerend padenstelsel aan de westzijde (Oosterhout en Slabbers, 1980, p.97). Opvallend is dat bij de tuinaanleg in Langbroek de oorspronkelijke verkavelingsrichting vrijwel steeds gehandhaafd is.

3.4 INFRASTRUCTUUR

Het wegenpatroon zoals dat bij de ontginning had vorm gekregen veranderde in de loop der eeuwen niet. De Langbroekerdijk, de oorspronkelijke ontginningsbasis, waaraan de boerderijen en de versterkte huizen gesitueerd waren, was en bleef de belangrijkste weg. De achterkades, vooral de Landscheidingsweg, hadden als weg veel minder betekenis.

De belangrijkste dwarswegen, tevens van oorsprong zijkaden waren de Cother-/Doornseweg en de Bovenwijker-/Wijkerweg, die ook als interlokale wegen een rol speelden. De Cotherweg bestond al vóór de ontginningen en was één van de verbindingen tussen het Kromme Rijngebied en de Utrechtse Heuvelrug. De Wijkerweg werd rond 1370 doorgetrokken tot aan Wijk bij Duurstede.

De weteringen, voornamelijk de Langbroekerwetering en de Gooijerwetering, waren in gebruik voor locaal vervoer te water.

3.5 NEDERZETTINGEN

3.5.1 De dorpen Neder- en Overlangbroek

Door de plaatsing van de boerderijen vóóraan op de kavels onstond aan beide zijden van de wetering een min of meer losse lintbebouwing, terwijl in de Veertighoeven op het kruispunt van de Cotherweg en Langbroekerwetering een nederzetting ontstond met een kerk: Nederlangbroek. Voor de kerk was al bij de ontginning een plaats gereserveerd. Analoog aan de (es-)dorpen in de omgeving (zie Gebiedsbeschrijving Rivierkleigebied, Cramers, 1988, p. 18) werd een brink of meent aangelegd. Van oorsprong waren de brinken gemeenschappelijk bezit en de plaats waar 's avonds het vee werd samengedreven. Later ontwikkelden de brinken zich tot dorpspleinen. In Langbroek heeft de brink van meet af aan het karakter van een dorpsplein gehad.

De kerk van Nederlangbroek is vermoedelijk als dochterkerk van Doorn gesticht in de twaalfde eeuw. De parochie omvatte het gehele ontginningsgebied (een gebied groter dan de huidige gemeente). Tussen 1333 en 1337 werd de parochie van Overlangbroek, waar ook een kerk gebouwd werd, afgesplitst (Dekker, 1983, p. 313-314).

De nederzettingen bleven van zeer geringe omvang: Overlangbroek telde in 1748 slechts 45 huizen. De gehele toenmalige gemeente (met in begrip van Hardenbroek en Sterkenburg, nu gemeente Driebergen) telde in 1815 153 huizen (De Utrechtse gemeenten in 1815, p. 67). De kadastrale minuutplans van Neder- en Overlangbroek geven een beeld van beide dorpen rond 1830 (afb. 5 en 6).

3.5.2 Verspreide bebouwing

Verspreide bebouwing
Aan de Langbroekerwetering was in de tijd van de ontginning (zie hierboven) een boerderijlint ontstaan. Later werd ook gewoond aan de Gooijerwetering, waar in de zeventiende eeuw enkele

boerderijen gebouwd waren, en in de buurtschap de Stenen Brug, ontstaan bij de kruising van de Wijkerweg met de Langbroekerwetering.

Bijzondere bebouwing

Over de vroegste geschiedenis van de versterkte huizen in het Kromme Rijngebied is nog weinig bekend (Dekker, 1983, p. 275). Rond 1400 waren er zo'n 40. De meeste bestonden uit een woontoren op een omgracht erf met in de nabijheid een boerderij. Het merendeel van de versterkte huizen in het Kromme Rijngebied dateert uit de tweede helft van de dertiende eeuw, zo ook die aan de Langbroekerwetering. Als eerste van de nog bestaande huizen (een aantal is verdwenen, bijvoorbeeld Ten Massche in Overlangbroek en Noordwijk in Nederlangbroek) werd Sterkenburg (nu gem. Driebergen-Rijsenburg) gebouwd, gevolgd door Hardenbroek (idem). Weerdesteijn, Hindersteijn, Lunenburg, Walenburg en Sandenburg, op laatstgenoemde na alle aan de zuidzijde van de wetering, werden daarna gebouwd.

Ten oosten van Sandenburg komen geen dertiende-eeuwse versterkte huizen meer voor. Zuijlenburg en Groenesteijn dateren uit de veertiende eeuw. Leeuwenburg (gemeente Driebergen-Rijsenburg), Molensteijn (idem), Rhodesteijn (in 1877 gesloopt, het koetshuis afgebrand in 1968), De Roetert (gesloopt in 1875) en Dompselaar (gesloopt eind achttiende eeuw) zijn van oorsprong vijftiende- en zestiende-eeuwse kastelen.

Slechts enkele huizen waren allodiaal bezit (niet in leen gehouden, bijvoorbeeld Zuijlenburg), de meeste waren opgedragen aan een belangrijk heer om van hem in leen te worden gehouden. Leenheren waren de bisschop, de proost van het domkapittel, de graaf van Holland, de graaf van Gelre en anderen. De eerste bewoners van de torens zijn waarschijnlijk veelal van boerenafkomst geweest, opklimmend of al opgeklommen tot de ridderstand (Dekker, 1983, p. 278). Vermoedelijk hebben de woontorens meer als statussymbolen gefungeerd dan als defensieve burchten, behalve bij belangrijke families van ministerialen (bisschoppelijke dienstmannen) als de Van Wulvens. Mogelijk is Hindersteijn gesticht door een Van Wulven (Tromp, dl. 1, 1968, p.16). Met het (eventuele) defensieve aspect was het rond 1350, na de uitvinding van het buskruit, gedaan. De torens konden nu een meer op wooncomfort gerichte functie krijgen en werden voorzien van een aangebouwd zaalhuis of werden in een zaalhuis opgenomen. Hindersteijn is van de eerste mogelijkheid een voorbeeld, Hardenbroek van de tweede.

In 1536 besloten de Staten van Utrecht, waarin de drie standen (adel, hoge geestelijkheid en steden) vertegenwoordigd waren, dat bezitters van ridderhofsteden in het college zitting konden nemen. Om als ridderhofstad erkend te worden moest aan enkele bepalingen voldaan worden: het gebouw moest omgracht zijn, voorzien van ophaalbrug en poortgebouw, een weerbaar uiterlijk hebben en minstens een generatie in bezit zijn van een geslacht. Door deze bepalingen bleef een aantal elementen van de middeleeuwse aanleg bewaard: de gracht, de toren, de brug en het poortgebouw. Als ridderhofstad werden erkend in 1536 Zuijlenburg en in 1538 Weerdesteijn, Hindersteijn, Lunenburg en Sandenburg.

In de zeventiende en achttiende eeuw werden de torens verder

verbouwd en kregen steeds meer een woonkarakter, terwijl bij de gebouwen tuinen en parkbossen werden aangelegd. In de Franse tijd (1795-1813) werden de stelsels met rechten en voorrechten op grond van geboorte en stand afgeschaft. Een aantal van de huizen in het Kromme Rijngebied werd verlaten, raakte in onbruik en werd gesloopt, in Langbroek Groenesteijn. De meeste overblijvende torens werden vanaf ongeveer 1840 (in min of meer neogotische stijl) verbouwd. Walenburg is een voorbeeld van een niet verbouwde toren.

Afb. 4.

Afb. 3. De ontginningen van Langbroek (bew. naar Dekker, 1983, p. 188).

Afb. 4. De Veertig hoeven. Kaart van Hendrik Verstralen, 1630 (Dekker, 1983, p. 235).

Afb. 5.

Afb. 6.

Afb. 5. Kadastraal minuutplan van Nederlangbroek, circa 1830 (Kaartenverzameling RAU).

Afb. 6. Kadastraal minuutplan van Overlangbroek, circa 1830 (Kaartenverzameling RAU).

4 RUIMTELIJKE ONTWIKKELING 1850-1940

4.1 RUIMTELIJKE STRUCTUUR OMSTREEKS 1850

In 1846 stonden er in de gemeente Langbroek 145 huizen en leefden er 1100 inwoners die voornamelijk in de landbouw en de houthandel werkzaam waren. De Topographische en Militaire Kaart geeft een gedetailleerd beeld van de situatie omstreeks 1850 (afb. 7). Het nederzettingspatroon zoals dat met de ontginning vorm heeft gekregen is in grote lijnen ongewijzigd, evenals het verkavelings- en het wegenpatroon. De boerderijen en ridderhofsteden staan merendeels aan de Langbroekerwetering, de oorspronkelijke ontginningsbasis. Enkele boerderijen staan aan de Gooijerwetering, terwijl aan de belangrijkste dwarswegen, de Cotherweg en de Wijkerweg, een aantal (arbeiders-)woningen gebouwd is. Nederlangbroek is rond 1850 een klein dorp op de kruising van de Langbroekerdijk met de doorgaande weg Doorn-Cothen; Overlangbroek een nog kleiner dorp, niet meer dan een handvol huizen bij de kerk en het huis Zuilenburg.

Het grondgebruik in de gemeente is voornamelijk agrarisch: bouwland, weiland en bos in een of andere vorm (opgaand hout, akkermaals- en elzenhout), zoals de kaart duidelijk aangeeft.

4.2 GRONDGEBRUIK

4.2.1 Agrarisch grondgebruik

Is gevolg van de landbouwcrisis die duurde van 1878 tot in de jaren negentig gingen de graanprijzen in Nederland sterk omlaag. Op veel plaatsen, ook in Langbroek, werd akkerland geleidelijk omgezet in weiland. Daarnaast werd in de gemeente de griendcultuur uitgebreid, vooral die van snijgriend na circa 1880 (bij deze teelt werden de wilgentenen elk jaar afgesneden en voornamelijk voor de produktie van manden gebruikt). In 1890 waren er 42 hectaren met griend beplant, de grootste oppervlakte werd in 1921 bereikt: 307 ha, ofwel 17,2% van het gemeentelijk grondgebied. Weiland besloeg toen 45% (Bierens de Haan, 1988, p. 2). Eigenaren van de grienden waren merendeels de bezitters van de ridderhofsteden, die op deze wijze slecht weiland produktief konden maken. Een voordeel was dat voor de griendcultuur geen bedrijfsgebouwen nodig waren. Langs de Wijkerweg lag een aantal percelen griend waarop door landarbeiders bindteen werd geteeld. Na 1945 nam de vraag naar tenen manden snel af en verminderde het areaal grienden bijgevolg in hoog tempo.

De fruitteelt breidde zich uit aan het eind van de negentiende eeuw. De boomgaarden werden de eerste jaren ook voor de griendteelt gebruikt. Tussen de (hoogstam-)bomen werd griend gepoot, na een jaar of zes werden de eerste struiken rond de bomen gerooid. Tot in de jaren zestig van deze eeuw ging het de fruitteelt voor de wind, daarna vond sanering en omzetting in weiland plaats.

4.2.2 Parken en bossen

De van oudsher aanwezige hakhoutcomplexen werden van minder betekenis door de opkomst van steenkool als brandstof na 1900. Ook hier was omzetting in weiland het gevolg. Een aantal percelen is echter tot op de huidige dag bewaard gebleven, dit geldt eveneens voor het eiken- en populierenbos, dat vooral in de jaren dertig in omvang verminderde. Ook het aantal heggen e.d., die als perceelsscheiding dienden, nam af na de invoering van afscheidingen met ijzerdraad.

In het begin van de negentiende eeuw kwam in de tuinarchitectuur de landschapsstijl op, waarbij gestreefd werd naar een zowel contrastrijke als natuurlijk ogende aanleg. Bij Sandenburg was in 1809 een enigszins landschappelijke aanleg aanwezig. Bij Hindersteijn werd, wellicht tegelijk met de verbouwing in 1847, de tuin enigszins verlandschappelijkt, bij Lunenburg gebeurde hetzelfde rond 1860. Op de Topographische en Militaire Kaart van 1850 is in de plattegronden van de tuinen bij de ridderhofsteden weinig van aanleg in landschapsstijl (slingerende paden en waterlopen) te zien. Mogelijk wijst wel het rondlopende padenstelsel bij De Donk, een in 1815 gebouwd landhuis (gesloopt in 1866) op een dergelijke aanleg. Bij Sandenburg werd de inrichting in landschapsstijl na circa 1870 voortgezet. Baron Van Lynden van Sandenburg liet de Langbroekerdijk vóór het kasteel van de wetering afbuigen om zo het zicht van af de weg op het huis te verbeteren. De Sandenburgerlaan kreeg een sterk slingerend beloop.

4.3 INFRASTRUCTUUR

Het wegenpatroon werd na 1850 nauwelijks gewijzigd (afb. 8). Een negentiende-eeuwse toevoeging is de Broekhuizerstraat, in 1854 aangelegd door jonkheer H.D. Hooft uit Woudenberg als verbinding tussen zijn bezitting Broekhuizen en de Langbroekerdijk (vermoedelijk bestond er ter plekke al een voetpad).

Een geheel nieuw element in de infrastructuur was de stoomtram. In 1885 werd door de Ooster Stoomtram Maatschappij een tramlijn geopend tussen Wijk bij Duurstede en Doorn over Cothen en Langbroek. De lijn was een aftakking van de lijn Utrecht-Zeist-Rhenen, beginnend bij de remise aan de Sandenburgerlaan in Doorn. In 1931 werd de lijn opgeheven. Het gemeentebestuur probeerde nog de exploitant, de Nederlandsche Buurtspoorweg Maatschappij, te bewegen de lijn in stand te houden. De tram was immers het enige openbaar vervoer in Langbroek en bovendien de verbinding met Wijk bij Duurstede, waar men naar toe ging voor boodschappen, de markt e.d. De lijn was echter niet meer rendabel en werd gestaakt. Het tram-tracé is in Langbroek nog gedeeltelijk herkenbaar in een onverhard pad ten zuiden van de Langbroekerdijk.

Geleidelijk werden de belangrijkste wegen verhard: in 1863 de Langbroekerdijk vanaf de Cotherweg en gedeelten van de Cotherweg en de Wijkerweg. Andere wegen werden later verhard, zo bijvoorbeeld de Bovenwijkerweg die pas in 1915 begrint werd. De Cother- en de Doornseweg werden in 1939 verbreed, waarbij ook de

Cothergrift werd verlegd. Enkele huizen werden hiervoor afgebroken, zoals de oude pastorie.

4.4 NEDERZETTINGEN

4.4.1 De dorpen Neder- en Overlangbroek

Als geheel groeide de gemeente Langbroek tussen 1859 en 1941 zeer weinig: van 1.092 naar 1.415 inwoners. Neder- en Overlangbroek breidden zich dan ook nauwelijks uit. Langs de Cother-, Doornse en Wijkerweg verdichtte de lintbebouwing (arbeiderswoningen) zich enigszins. Langs de Doornseweg verrezen tussen 1925 en 1940 ook een aantal middenstandswoningen en enkele villa's. Aan de oostzijde van de Cotherweg verdween enige bebouwing bij de wegverbreding in de jaren dertig.

Langbroek werd in 1936 aangesloten op de drinkwaterleiding Zuid-Utrecht, na de bouw van de watertoren in Werkhoven. Van gas was voorlopig geen sprake, pas met de aanleg van het aardgasnet werd Langbroek aangesloten. Electriciteit was er al eerder. Vanaf 1910 zorgde de provincie voor de distributie; de gemeentelijke centrale in Utrecht leverde de stroom. In 1921 kreeg Langbroek electrische straatverlichting.

4.4.2 Verspreide bebouwing

verspreide bebouwing
Bij de kruising van de tramlijn Doorn-Wijk met de Langbroekerdijk, waar een halte was, ontstond een buurtje van een handvol huizen: Het Katteveld (nog aanwezig). Ook aan de Rhodesteinlaan werd aan het eind van de negentiende eeuw een rijtje arbeiderswoningen gebouwd, Knorrenburg genoemd (eveneens nog aanwezig).

In aansluiting op de buurtschap Stenen Brug breidde de lintbebouwing aan de Wijkerweg, bestaand uit arbeiderswoningen, zich na 1850 enigszins uit.

bijzondere bebouwing
Aan het eind van de 18e eeuw werden enkele adellijke huizen in het Kromme Rijngebied verlaten en, na in onbruik te zijn geraakt, gesloopt. In Langbroek trof dit lot Groenestein (het laatste deel werd rond 1865 gesloopt). Het vlakke gebied van de Langbroekerwetering raakte bovendien uit de gratie. Nieuwe landgoederen werden aangelegd op de glooiende Heuvelrug, die ook meer mogelijkheden bood voor tuinaanleg in de landschapsstijl.

De ridderhofsteden aan de Langbroekerwetering werden alle, op Walenburg na, in de periode vanaf circa 1840 verbouwd. Sandenburg bijvoorbeeld werd rond 1850 geheel verbouwd, tezelfdertijd werden een stal, portierswoning en orangerie gebouwd (nog aanwezig).

Afb. 7. Topographische en Militaire Kaart van het Koningrijk der Nederlanden, blad 39, uitgave 1850 (fragment).

Afb. 8. Topografische kaart 1:25000, blad 466 en 487 (fragment).

5 RECENTE RUIMTELIJKE ONTWIKKELINGEN

Pas na 1945 werd de globale bebouwingsstructuur (boerderijen en ridderhofsteden langs de wetering, woonhuizen langs de dwarswegen Cother-, Doornse en Wijkerweg en enige verdichting ter plaatse van de dorpen Neder- en Overlangbroek) doorbroken door de bloksgewijze uitbreiding van Nederlangbroek in de richting van Doorn (afb.9).

Overigens is de uitbreiding geconcentreerd in Nederlangbroek; in Overlangbroek heeft vrijwel geen nieuwbouw plaatsgevonden. De meeste ridderhofsteden zijn na 1945 gerestaureerd.

Afb. 9. Plattegrond van Langbroek, 1975 (Zandvoort, 1977, p. 16).

DEEL B INVENTARISATIE

1 STEDEBOUWKUNDIGE TYPOLOGIE (afb. 10)

1.1 GEBIEDEN BINNEN DE BEBOUWDE KOM

1.1.1 Dorpskernen (vóór 1850)

Nederlangbroek: de historisch-ruimtelijk structuur van het dorp wordt bepaald door de hoofdstructuur van de cope-ontginning en bestaat uit slechts enkele elementen, waarvan de belangrijkste zijn de kruising van de Langbroekerdijk en -wetering met de haaks daarop gelegen Cother-/Doornseweg en de in de percelering opgenomen, min of meer rechthoekige Brink.

Het dorp (voor zo ver tot circa 1850 tot stand gekomen) bestaat uit enige verdichting van de bebouwing rond het genoemde kruispunt en uit de bebouwing rond de Brink.

De dorpsbebouwing gaat zowel in oostelijke als in westelijke richting over in het boerderijlint aan de Langbroekerdijk. De bebouwing aan de Langbroekerdijk bestaat uit losstaande panden, één tot twee bouwlagen hoog, merendeels met voortuin. De bebouwing aan de zuidzijde is aan de weg gelegen, die aan overzijde aan de wetering, die hier aan de noordkant van de dijk ligt. De huis- en boerderijerven zijn door bruggetjes met de Langbroekerdijk verbonden.

Aan de oostzijde staan enkele woonhuizen, enkele winkel-/woonhuizen, waaronder een voormalige boerderij, een dokterswoning en een pastorie. De bebouwing ten westen van de kruising bestaat uit enkele aaneengebouwde panden (o.a cafe-restaurant). Aan de Cother- en de Doornseweg staan hoofdzakelijk woonhuizen van bescheiden afnmetingen, de meeste vrijwel direct aan de weg.

De Brink vormt de centrale dorpsruimte, waaraan de belangrijkste bebouwing gesitueerd is: behalve de kerk, die er vanaf het begin heeft gestaan, ook de school en het gemeentehuis. Het pleintje heeft twee gesloten gevelwanden aan de west- en de oostzijde met vrij lage bebouwing (merendeels één bouwlaag). De noordkant geeft toegang tot het kerkterrein, de zuidzijde is de toegang tot de Brink met de brug over de wetering.

Overlangbroek: van een dorpsstructuur is nauwelijks sprake. De zeer schaarse bebouwing is gesitueerd in een bocht van de Langbroekerdijk aan weerszijden van de weg, rondom de min of meer centraal gelegen kerk. Overlangbroek heeft altijd uit niet meer dan de kerk, het huis Zuijlenburg en enkele woonhuizen bestaan. De bebouwing bestaat thans uit losstaande gebouwen: de kerk, de pastorie, de (vroegere) schoolgebouwen, de onderwijzerswoning, de ridderhofstad Zuijlenburg en enkele huizen. De kerk, de pastorie en de ridderhostad liggen op enige afstand van de weg. Door de grote bomen op het terrein rond de kerk, het perceel vóór Zuijlenburg en het terrein naast Langbroekerdijk B 19 heeft het dorpje een zeer 'groen' aanzien. Tevens wordt door de combinatie van bebouwing en beplanting een zekere mate van compactheid bewerkstelligd, die een belangrijke rol speelt in de visuele relatie tussen Overlangbroek en het omringende, open agrarische

gebied.

1.1.2 Bebouwingslinten tot circa 1940

Aan de westzijde van de Cotherweg en aan beide zijden van de Doornseweg ontstond in de periode 1850-1940 lintbebouwing, voornamelijk bestaand uit arbeiders- en middenstandswoningen. Het lint zet zich in het noorden over korte afstand voort langs de Gooijerdijk. De merendeels losstaande huizen worden van de weg gescheiden door een voortuin (Doornseweg) of liggen vlak aan de weg (Cotherweg). De huizen zijn van bescheiden omvang, meestal één bouwlaag hoog, en liggen of met de nok evenwijdig aan de weg of haaks daarop. Behalve woningen liggen er in het lint ook enkele bijzondere gebouwen: een kerk aan de Cotherweg, een kruisverenigingsgebouw en brandweergarage aan de Doornseweg.

1.2 GEBIEDEN BUITEN DE BEBOUWDE KOM

1.2.1 Buitenplaatsen en landgoederen tot circa 1940

Onder een buitenplaats wordt een landhuis of kasteel met bijgebouwen, park en/of tuin verstaan. Van een landgoed is sprake als ook boerderijen, bouw- en weilanden en/of bossen bij de bezittingen behoren. De kastelen aan de Langbroekerwetering kunnen strikt genomen niet alle als landgoed gekenschetst worden vanwege het ontbreken van bijbehorende landerijen (bijv. Walenburg). Wel passen alle kastelen in de gegeven definitie van buitenplaats. Vanwege de grote mate van historische samenhang - alle kastelen gaan terug op middeleeuwse woontorens en hebben een vergelijkbare ontwikkeling doorgemaakt - worden de kastelen hier onder dezelfde noemer behandeld.

Evenals de boerderijen liggen de meeste kastelen aan de Langbroekerwetering. De kastelen zijn zowel aan de noordzijde van de wetering als aan de zuidzijde gesitueerd en min of meer in het boerderijlint opgenomen. De middeleeuwse woontorens, waarop de kastelen teruggaan, werden gebouwd binnen de structuur van de cope-verkaveling. Over het algemeen liggen de kastelen wat verder van de weg dan de boerderijen. In een enkel geval, zoals bij Weerdesteijn, ligt het kasteel zo ver van de weg dat er geen visuele relatie met de Langbroekerdijk meer is. Enkele van de huidige kasteelterreinen liggen nog duidelijk in de oorspronkelijke verkaveling ingepast, zoals Weerdesteijn en Walenburg, bij andere sluiten nog slechts de zijgrenzen aan op het grotere geheel van de verkavelingsstructuur, zoals bij Sandenburg en Lunenburg. In die gevallen is dus het kasteelterrein uitgebreid in de breedte over enkele oorspronkelijke kavels. Een tussenpositie neemt Hindersteijn in, waar het terrein weliswaar de breedte van enkele oorspronkelijke kavels beslaat, maar in een haaks op de Langbroekerdijk gericht pad nog een grens van één van die oude kavels te herkennen is. Op de kasteelterreinen, met name die in de breedte liggen, zijn tuinen en parken aangelegd, aanvankelijk formele later ook enkele meer landschappelijke. Enkele restanten van de formele aanleg

zijn te vinden op Sandenburg in het rechthoekige padenstelsel naast en achter het huis. Landschappelijke elementen zijn aanwezig op Lunenburg, Hindersteijn en Sandenburg in enkele slingerpaden, waterpartijen en in de beplanting. Behalve op Sandenburg is de inrichting van de tuinen en parken rond de kastelen vrij bescheiden en eenvoudig van structuur gebleven.

De kastelen hebben een lange ontwikkeling doorgemaakt van omgrachte woontoren tot landhuis of romantisch kasteel. Enkele kastelen zijn 'teruggerestaureerd' tot woontoren, zoals Lunenburg en Walenburg. Sandenburg heeft het meest uitgesproken het karakter van romantisch, negentiende-eeuws kasteel. De kastelen met een woonhuis-karakter zijn op de weg georienteerd (Sandenburg, Hindersteijn, Zuijlenburg min of meer). Bij de als woontorens bewaard gebleven of in die vorm gerestaureerde kastelen is niet zozeer sprake van een orientatie, omdat een duidelijk woongedeelte ontbreekt.

Door de aanwezigheid van de kastelen in de boerderijstrook kan het gebied langs de Langbroekerwetering gekarakteriseerd worden als een boerderijstrook met verspreide kastelen.

1.2.2 Boerderijstroken (vóór 1850 tot stand gekomen)

De boerderijstrook aan de Langbroekerwetering: een kenmerk van cope-ontginningen is de situering van de boerderijen aan de ontginningsbasis. In Langbroek zijn de boerderijen aan beide zijden van de ontginningsbasis, de Langbroekerwetering en -dijk gesitueerd. De boerderijen aan de noordzijde staan aan de wetering, die aan de zuidzijde aan de Langboekerdijk. Over de gehele lengte in de gemeente Langbroek ligt de wetering ten noorden van de Langbroekerdijk, zij het dat ten oosten van Overlangbroek de wetering nog nauwelijks herkanbaar is en nog slechts de breedte van een kavelsloot heeft.

De spreiding van de boerderijen langs de wetering is onregelmatig. De meeste boerderijen staan vooraan op de kavels, van de weg of de wetering gescheiden door een voorerf of -tuin. Het woongedeelte van de boerderijen is naar de weg gekeerd, het bedrijfsgedeelte naar het achterliggende land. Opvallend is in een aantal gevallen de ligging van de boerderijen op de kavels: niet evenwijdig aan de kavelsloten, maar onder een minder scherpe hoek ten opzichte van de weg. Mogelijk is dit gedaan om het woongedeelte van de boerderijen zo goed mogelijk op de weg te orienteren. In dwarsdoorsnede (van zuid naar noord) is de opbouw van de strook steeds globaal als volgt: onbebouwd, agrarisch land, erf met boerderij en bijgebouwen, soms ook boomgaard, voorerf of -tuin, kavelsloot , Langbroekerdijk, Langbroekerwetering met toegangsbrug tot het erf , voorerf- of -tuin, erf met boerderij en bijgebouwen, eventueel boomgaard, agrarisch land.

De boerderijen in Langbroek staan, zoals al vermeld, dichter aan de weg dan de kastelen. Het geheel kan gekarakteriseerd worden als een boerderijstrook met verspreide kastelen.

1.2.3 Overige bebouwingslinten tot circa 1940

Aan de westzijde van de (Boven)wijkerweg ligt een bebouwingslint, vergelijkbaar met dat aan de Cotherweg en tussen 1850 en 1940 tot stand gekomen. Het lint bestaat voornamelijk uit kleine, vrijstaande arbeiderswoningen (oorspronkelijk twee onder een kap), al dan niet van de weg gescheiden door een voortuin. Deze huizen vormen met de bebouwing rond de kruising Langbroekerdijk/Wijkerweg de buurstchap Stenen Brug.

Samenvatting

De historisch-ruimtelijke hoofdstructuur van de gemeente Langbroek is een direct gevolg van de methode van ontginning die in de middeleeuwen is toegepast, namelijk de cope-ontginning. De hoofdstructuur bestaat in hoofdzaak uit de Langbroekerdijk en -wetering (ontginningsbasis), enkele haaks hierop staande dwarswegen (zijkaden en oudere weg vanaf de Heuvelrug), en de langgerekte strokenverkaveling.

De structuren van de dorpen en de kasteelterreinen zijn in deze hoofdstructuur ingepast. Bijzonder voor Nederlangbroek is de aanwezigheid van een brink, een verschijnsel dat voornamelijk aan eng- of esdorpen is gebonden. In dit opzicht is Nederlangbroek vergelijkbaar met Benschop dat eveneens een brink heeft. Zeer specifiek voor Langbroek als kom-ontginning is de ontwikkeling van landgoederen, waardoor landschappelijk een zeer gevarieerd beeld is ontstaan.

Door de aanwezigheid en het functioneren van enerzijds boerderijen en anderzijds kastelen is een karakteristiek landschap ontstaan, waarin de Langbroekerdijk en -wetering de centrale as vormen. Het Langbroeker landschap wordt gekenmerkt door afwisseling en contrast. In de bebouwing uit zich dat door de tegenstelling tussen boerderijen en kastelen. Door de mate van beplanting en contrasteren de kasteelterreinen bovendien sterk met de boerderijerven. De tot de landgoederen behorende bossen en grienden maken grotendeels de beslotenheid van het landgoederen-landschap uit, die in contrast staat tot de openheid van het agrarische land. Als geheel wordt het landschap daardoor gekenmerkt door open en besloten gedeelten die door hun opeenvolging een hoge mate van afwisseling bewerkstelligen.

De historisch-ruimtelijke structuur is ruim vóór 1850 ontstaan, en in de periode 1850-1940 niet wezenlijk gewijzigd. Er heeft zich slechts enige verdichting van de bebouwing voorgedaan aan de dwarswegen de Doornse en de Cotherweg en de Wijkerweg, en op enkele plaatsen zijn enkele blokjes arbeiders-woningen gebouwd. Pas na 1945 is de oude nederzettingsstructuur doorbroken, en dan nog slechts op één plaats: in Nederlangbroek met de bouw van een nieuwe woonwijk.

dorpskern vóór 1850

bebouwingslint tot circa 1940 (bebouwde kom)

buitenplaats/land- tot circa 1940

boerderijstrook vóór 1850

overig bebouwings- lint tot circ 1940 (buiten de bebouwde kom)

Afb. 10. Stedebouwkundige typologie van de gemeente Langbroek.

2 GEBIEDEN MET BIJZONDERE WAARDEN

2.1 INLEIDING

Per gemeente zijn 'gebieden met bijzondere waarden' onderscheiden. De aard van de waardering hangt ten nauwste samen met het karakter van het MIP: de waarde wordt ontleend aan de kwaliteit van de historische bebouwingsstructuren in combinatie met de kwaliteit van de bebouwing. Cultuurhistorische waarden die geen of weinig relatie met de gebouwde omgeving hebben, komen in de waardering niet of nauwelijks aan bod.

In het kader van het MIP is het niet mogelijk gedetailleerd onderzoek te doen naar de kwaliteiten van de gebieden met bijzondere waarden. De onderstaande beschrijving van de waarden beoogt niet uitputtend te zijn, maar is op hoofdzaken gericht.

Inventarisatieformulier gebieden met bijzondere waarden
Ten behoeve van een systematische aanpak is per gebied met bijzondere waarden een formulier ingevuld met de feitelijke gegevens, het gebiedstype, een omschrijving van de waarde en tevens een tabel met waarderingscriteria.

Waarderingscriteria
De in de stedebouwkundige typologie onderscheiden gebiedstypen worden op hun bijzondere (cultuurhistorische) waarden getoetst, met behulp van een aantal criteria. Ten behoeve van een zo goed mogelijke vergelijkbaarheid van de waarde van object en gebied zijn deze criteria analoog aan de voor de objecten gehanteerde criteria.

De door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg opgestelde criteria zijn primair ontwikkeld om de waarde van gebieden uit de periode 1850-1940 vast te stellen, gemeten naar hun landelijke betekenis. Binnen het MIP-Utrecht is gekozen voor een bredere opzet waarbij ook de gebieden uit de periode vóór 1850 worden betrokken en waarbij eveneens de waarde van gebieden op provinciaal en gemeentelijk niveau wordt bepaald. De criteria van de RdMz zijn daartoe aangepast: de volgorde is gewijzigd en enkele formuleringen zijn aangepast.
De volgende (sub)criteria worden onderscheiden:

1. **omgeving**: de stedebouwkundige betekenis in ruimere omgeving;
   1.1 onderdeel groter geheel: de betekenis van het gebied als onderdeel van een groter geheel, bijv. een buitenplaats in een landgoederenlandschap;
   1.2 ruimtelijke relatie: de betekenis van het gebied vanwege de ruimtelijke relaties met de omgeving, bijv. een boerderijstrook in een veenontginning;
   1.3 markering/dominante situering: de betekenis van het gebied vanwege de markering van het stadsbeeld (bijv. villapark), als ruimtelijke of functionele dominant in een groter geheel (bijv. een parkaanleg) of als representant van een groter geheel, bijv. een fort binnen een linie;
2. **stedebouw**: de intrinsieke stedebouwkundige kwaliteit;
   2.1 structuur: de kwaliteit van het gebied vanwege het ruimtelijk concept en de structuur gelet op de bijzondere samenhang

van functies, schaal, wegen, wateren, groenvoorziening, bebouwing en open ruimten;
2.2 **erfindeling**: de kwaliteit van het gebied vanwege de percelering en de wijze waarop de erven zijn ingedeeld, bijv. de erven van een boerderijstrook;
2.3 **bebouwing**: de betekenis van het gebied vanwege de architectonische of architectuurhistorische kwaliteiten van de bebouwing, bijv. die van een woningbouwcomplex;

3. **historie**: de bijzondere cultuurhistorische betekenis;
   3.1 **specifieke uitdrukking**: de betekenis van het gebied vanwege de structuur, bestemming of verschijningsvorm, verbonden met, en duidelijke uitdrukking gevend aan een specifieke politieke, culturele, geestelijke, sociale, economische of algemene historische ontwikkeling;
   3.2 **stedebouwkundig**: de betekenis van het gebied voor de geschiedenis van de ruimtelijke ordening en voor de ontwikkeling van het stedebouwkundig denken;
   3.3 **innovatieve waarde**: de betekenis van het gebied vanwege de innovatieve waarde of pioniersfunctie gelet op type, motief en datering;
4. **gaafheid**: de mate waarin het gebied zijn oorspronkelijke gedaante bewaard heeft (herkenbaarheid);
   4.1 **omgeving**: belang van het gebied in relatie tot de structurele en/of visuele gaafheid van de stedelijke of landelijke omgeving (vergelijk criterium 1);
   4.2 **structuur**: belang van het gebied vanwege de herkenbaarheid of gaafheid van de (oorspronkelijke) historisch-ruimtelijke structuur en functionele opzet als geheel;
   4.3 **erfindeling**: belang van het gebied vanwege de vorm, grootte en/of karakteristieke inrichting van de erven;
   4.4 **bebouwing**: belang van het gebied vanwege de architectonische gaafheid van de (oorspronkelijke) bebouwing.

Toelichting
Toepassing van deze criteria vindt plaats door middel van een driepunts-schaal op het inventarisatie-formulier teneinde vast te stellen of de betekenis van het gebied met bijzondere waarden van nationaal, provinciaal of gemeentelijk belang is. Per criterium is de waarde worden: 1 = zeer hoog, 2 = hoog, 3 = redelijk. Indien een criterium niet (meer) van toepassing is, wordt in deze tabel geen score aangegeven.

Aan de hand van de score op de verschillende criteria wordt tenslotte een totaalwaarde bepaald (zie veld 'kwalificatie').

2.2 INVENTARISATIE GEBIEDEN MET BIJZONDERE WAARDEN IN DE GEMEENTE LANGBROEK

Bij de gebieden met bijzondere waarden in de gemeente Langbroek gaat het om een 'dorpskern (vóór 1850 tot stand gekomen)': het beschermde dorpsgezicht Nederlangbroek, en twee 'boerderijstroken', Daarin opgenomen is een aantal

'buitenplaatsen en landgoederen tot 1940' (de Langbroeker kastelen) In de oostelijke strook is ook een tweede 'dorpskern van vóór 1850 opgenomen': de zeer kleine dorpskom van Overlangbroek en een deel van een 'overig bebouwingslint tot circa 1940': de lintbebouwing aan de (Boven)Wijkerweg.

M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: gebieden met bijzondere waarden

nummer	: LGBK GBW 1 (zie kaart 'Cultuurhistorische elementen')
inventarisatiegebied	: Rivierkleigebied
gemeente	: Langbroek
naam	: Nederlangbroek-Brink
gebiedstype	: dorpskern (vóór 1850)
inv. datum	: november 1990
inventarisator	: MK
aantal MIP-objecten	: 8
kwalificatie	: nationaal
beschermd gezicht	: ja
literatuur/bronnen	: Toelichting bij het besluit tot vaststelling van een beschermd dorpsgezicht ex artikel 20 van de Monumentenwet in Neerlangbroek, gemeente Langbroek, 12 mei 1966.

Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel			
1.2 ruimtelijke relatie			x
1.3 markering/dominant			x
2. stedebouw			
2.1 structuur		x	
2.2 erfindeling			x
2.3 bebouwing			x
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking			
3.2 stedebouwkundig			x
3.3 innovatieve waarde			
4. gaafheid			
4.1 omgeving			x
4.2 structuur	x		
4.3 erfindeling		x	
4.4 bebouwing		x	

Omschrijving waarden

De min of meer rechthoekige Brink is het dorpsplein van Langbroek en vormt een belangrijk deel van de ruim vóór 1850 tot stand gekomen kern van Langbroek. Als bijzondere structuur (brinken op de klei zijn vrij zeldzaam) heeft het plein grote waarde. Bovendien is de belangrijkste bebouwing (kerk, schoolgebouw, en gemeentehuis) monumentaal of beeldbepalend van aard. Het plein heeft twee gesloten gevelwanden aan de west- en de oostzijde met vrij lage bebouwing (merendeels één bouwlaag) zonder voortuinen. In het midden bevindt zich de pomp. De noordkant geeft toegang tot het kerkterrein, de zuidzijde is de toegang tot de Brink met

de brug over de wetering. Als geheel is het plein derhalve, zowel wat betreft structuur als bebouwing en erfindeling, gaaf te noemen. Aan de kant van de Doornseweg is de erfindeling minder gaaf, ook de bebouwing is minder karakteristiek.

In 1966 is de Brink aangewezen als beschermd dorpsgezicht op grond van artikel 20 van de Monumentenwet. In de bijgaande toelichting (zie Literatuur) wordt gesteld: 'het geheel van de Brink met de hieraan gelegen bebouwing is niet slechts historisch en architectonisch waardevol, doch het vormt bovendien, mede door de goede onderling verhoudingen van de samenstellende delen een beeld dat uitmunt door schoonheid en dat karakteristiek is voor deze plaats'.

M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: gebieden met bijzondere waarden

nummer	: LGBK GBW 2 (zie kaart 'Cultuurhistorische elementen', LGBK GBW 2 grenst aan DBR GBW 8)
inventarisatiegebied	: Rivierkleigebied
gemeente	: Langbroek
naam	: Langbroekerdijk A-zijde
gebiedstype	: buitenplaatsen en landgoederen tot circa 1940, boerderijstrook (vóór 1850)
inv. datum	: november 1990
inventarisator	: MK
aantal MIP-objecten	: 31
kwalificatie	: nationaal
beschermd gezicht	: nee

Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel	x		
1.2 ruimtelijke relatie	x		
1.3 markering/dominant	x		
2. stedebouw			
2.1 structuur	x		
2.2 erfindeling		x	
2.3 bebouwing		x	
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking			
3.2 stedebouwkundig			x
3.3 innovatieve waarde			
4. gaafheid			
4.1 omgeving	x		
4.2 structuur	x		
4.3 erfindeling		x	
4.4 bebouwing		x	

Omschrijving waarden

Het gebied met bijzondere waarden bestaat uit het westelijk deel van de boerderijstrook langs de Langbroekerwetering, een deel van het achterliggende land, en enkele kastelen. Het gebied sluit in het westen (de gemeentegrens) aan bij een gebied met bijzondere waarden in Driebergen (DRB GBW 8). De bebouwingsstrook bestaat uit een tamelijk los boerderij-/buitenplaatslint aan weerszijden van de wetering. Het gebied is qua structuur zeer bijzonder, met de karakteristiek van een cope-ontginning in combinatie met die van een buitenplaats-ontwikkeling, en daarmee van grote waarde. Deze waarde wordt nog vermeerderd door de gaafheid van zowel structuur als bebouwing. Dit houdt in de eerste plaats in dat er in de structuur geen recente ingrijpende wijzigingen hebben plaats gevonden, zoals bijv. wegaanleg dwars op de Langbroekerdijk of overbouwing van het achterliggende land. Over

de gehele lengte in het gebied is daardoor ook de dwarsopbouw van de boerderijstrook (zie ook hierboven 1.2.2) zeer gaaf. Globaal is deze opbouw: agrarisch land, erf en boerderij, Langbroekerdijk en -wetering, erf en boerderij, agrarisch land.

Een uitzondering vormen Langbroekerdijk A76 tot en met A82a, waar de boerderijen van oudsher op enige afstand van de Langbroekerdijk, wat landinwaarts liggen. De reden voor deze afwijkende situering is onbekend.

De kastelen Hindersteijn en Lunenburg zijn in het boerderijlint ingepast en liggen aan de weg, zij het wat verder van de weg af dan de meeste boerderijen. Ook bij de kastelen hebben zich geen ingrijpende wijzigingen in de structuur van de terreinen zelf en van de omgeving voorgedaan, en is de gaafheid derhalve groot.

De boerderijen in de strook zijn voor een groot deel monumentaal of beeldbepalend van aard. De erfindeling is ook nog goeddeels gaaf, met voortuin en bijgebouwen als zomerhuis (naast het hoofdgebouw) schuren en kapbergen (meestal achter het hoofdgebouw). Bij een aantal boerderijen zijn leilinden voor het huis aanwezig en een aantal fruitbomen rondom of achter het huis.

De kastelen zijn alle van grote monumentale waarde. Behalve de monumentaliteit van het hoofdgebouw is soms ook sprake van waardevolle bijgebouwen.

De kasteelterreinen zijn door hun tuin- en parkaanleg duidelijk van de boerderijerven te onderscheiden, waardoor in visueel opzicht een waardevol contrast ontstaat tussen de betrekkelijke openheid van de boerderijerven en de beslotenheid van de kasteelterreinen. Deze tegenstelling is in de gehele strook manifest in de afwisseling tussen open, agrarisch land enerzijds en bossen en grienden anderzijds.

De waarde van het open agrarische gebied, vanwege de visuele en functionele relatie met de boerderijstrook, is op de kaart door middel van pijlen tot uitdrukking gebracht.

M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: gebieden met bijzondere waarden

---

nummer : LGBK GBW 3 (zie kaart 'Cultuurhistorische elementen')
inventarisatiegebied: Rivierkleigebied
gemeente : Langbroek
naam : Langbroekerdijk B-zijde, Stenen Brug, Overlangbroek
gebiedstype : dorpskern (vóór 1850), buitenplaatsen en landgoederen tot circa 1940, boerderijstrook (vóór 1850), overige bebouwingslinten (tot circa 1940)
inv. datum : november 1990
inventarisator : MK
aantal MIP-objecten : 67
kwalificatie : nationaal
beschermd gezicht : nee

Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel	x		
1.2 ruimtelijke relatie	x		
1.3 markering/dominant	x		
2. stedebouw			
2.1 structuur	x		
2.2 erfindeling		x	
2.3 bebouwing		x	
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking			
3.2 stedebouwkundig			x
3.3 innovatieve waarde			
4. gaafheid			
4.1 omgeving	x		
4.2 structuur	x		
4.3 erfindeling		x	
4.4 bebouwing		x	

Omschrijving waarden
Het gebied met bijzondere waarden bestaat uit het oostelijk deel van de bebouwingsstrook langs de Langbroekerwetering, een deel van het achterliggende land en enkele kastelen. De dorpskom van Overlangbroek en de buurtschap Stenen Brug op de kruising van de Wijkerweg met de Langbroekerdijk zijn in de hoofdstructuur opgenomen. De structuur van het gebied is ruim vóór 1850 tot stand gekomen, de bebouwing is gedeeltelijk uit de periode daarna.

Evenals bij het tweede gebied met bijzondere waarden (LGBK GBW 2) bestaat ook de oostelijke bebouwingsstrook uit een tamelijk los boerderij-/buitenplaatslint aan weerszijden van de wetering. Ook dit gebied is qua structuur zeer bijzonder, met de

karakteristiek van een cope-ontginning in combinatie met die van een buitenplaats-ontwikkeling, en daarmee van grote waarde. Deze waarde wordt nog vermeerderd door de gaafheid van zowel structuur als bebouwing.

Dit houdt in de eerste plaats in dat er in de structuur geen recente ingrijpende wijzigingen hebben plaatsgevonden, zoals wegaanleg of overbouwing. Over de gehele lengte in het gebied is daardoor ook de dwarsopbouw van de strook (zie ook hierboven) zeer gaaf. Globaal is deze opbouw: agrarisch land, erf en boerderij, Langbroekerdijk en -wetering, erf en boerderij, agrarisch land.

Een bijzonder element in de structuur is de voormalige trambaan, die nog in een pad ten zuiden van de Langbroekerdijk bij de Wilhelminaweg, te herkennen is.

De historische bebouwing van de boerderijstrook bestaat uit een aantal karakteristieke boerderijen met daar tussen een aantal kastelen, meer nog dan in de oostelijke strook representatief voor verschillende stadia in de kastelenbouw, bijvoorbeeld het vrijwel geheel negentiende-eeuwse Sandenburg en de (gerestaureerde) woontoren Walenburg. Een laatste stadium vertegenwoordigt het terrein van Groenesteijn, waar van het kasteel alleen nog een poortgebouwtje rest.

De buurtschap Stenen Brug bestaat uit de bebouwing rond de kruising Wijkerweg/Langbroekerdijk: het café en enkele eveneens waardevolle boerderijen en woonhuizen en uit de lintbebouwing aan de (Boven)Wijkerweg. Van deze lintbebouwing bestaande uit arbeiderswoningen zijn slechts enkele panden in de inventarisatie opgenomen, de meeste zijn sterk verbouwd.

De erfindeling bij de boerderijen is nog goeddeels gaaf, met voortuin en bijgebouwen als zomerhuis (naast het hoofdgebouw) schuren en kapbergen (meestal achet het hoofdgebouw). Bij een aantal boerderijen zijn leilinden voor het huis aanwezig en een aantal fruitbomen rondom of achter het huis.

De kom van Overlangbroek, slechts een handvol gebouwen groot, is niet als bechermd dorpsgezicht aangewezen, maar kan toch als een waardevol dorpsgezicht beschouwd worden: Overlangbroek kan gezien worden als een dorp in rudimentaire vorm. De karakteristieke historisch-ruimtelijke structuur, met als voornaamste elementen de ter plaatse in een bocht lopende Langbroekerdijk en de haaks op de dijk liggende verkaveling, is tot op de huidige dag bewaard gebleven. Deze, in hoofdzaak middeleewse, structuur vormt met de bebouwing, waaronder enkele rijksmonumenten (o.a. de kerk en Zuijlenburg) en enkele andere historische gebouwen (o.a. de twee schooltjes met onderwijzerswoning), een bijzondere eenheid.

Het grondgebruik bij de oostelijke boerderijstrook (wei, bos, griend) is karakteristiek voor de historisch-ruimtelijke ontwikkeling van Langbroek en daarmee ook van groot belang is voor de instandhouding van het waardevolle gebied.

De waarde van het open agrarische gebied, vanwege de visuele en functionele relatie met de boerderijstrook, is op de kaart door middel van pijlen tot uitdrukking gebracht.

3 ARCHEOLOGISCHE TERREINEN EN HISTORISCH-LANDSCHAPPELIJKE ELEMENTEN EN STRUCTUREN

3.1 ARCHEOLOGISCHE TERREINEN

Archeologische vindplaatsen opgenomen in: Archeologische monumenten in de provincie Utrecht, ROB en Provincie Utrecht, 1987.

1 aanleg en overblijfselen van de Laat-Middeleeuwse ridderhofstad Weerdesteijn(Langbroek-Weerdesteijn) **M-ch**
2 resten van de Laat-Middeleeuwse ridderhofstad Zuijlenburg (Overlangbroek-Zuijlenburg) **M**
3 resten van het Laat-Middeleeuwse versterkte huis Groenesteijn(Nederlangbroek-Langbroekerwetering) **M**
4 resten van het Laat-Middeleeuwse versterkte huis Dompselaer (Overlangbroek-Langbroekerdijk) **M**
5 sporen van bewoning uit de Romeinse tijd, de Vroege en Late Middeleeuwen (Wijk bij Duurstede-Landscheidingsweg) **(M)ged.**
6 sporen van bewoning uit de Late IJzertijd en de Romeinse tijd (Wijk bij Duurstede-Wijkerweg)

M : terrein beschermd ingevolge de Monumentenwet.
(M): terrein dat op de voordracht staat voor wettelijke bescherming, maar waarbij die bescherming nog niet is geëffectueerd.
ch : cultuurhistorische waarde, significante vorm- en structuurelementen zijn duidelijk zichtbaar.

3.2 HISTORISCH-LANDSCHAPPELIJKE ELEMENTEN EN STRUCTUREN

Binnen het kader van het MIP is geen uitputtende studie of inventarisatie verricht naar de aanwezigheid van belangwekkende historisch-geografische elementen en structuren. Onderstaande opsomming streeft dan ook niet na volledig te zijn. Doel is meer een signalering van in het oog springende elementen en belangrijke deelstructuren, die onderdeel zijn van de historisch-ruimtelijke structuur. Op diverse plaatsen in de tekst van deel A is de historische nederzettingsstructuur uitgebreid behandeld (par. 3.5 en 4.4). Ook de infrastructuur is daar voor een belangrijk deel reeds behandeld (par. 3.4 en 4.3). Structuurbepalende elementen van nederzettingen alsmede de reeds behandelde infrastructuur zijn in onderstaand overzicht derhalve niet opgenomen. Niet onderzocht en dus evenmin vermeld zijn bijzondere perceleringen en perceelsrandbegroeiingen. Dit overzicht beperkt zich tot een indicatieve opsomming van overige relevante historisch-landschappelijke elementen en structuren.

1 De waterstaatkundige infrastructuur met weteringen en afwateringssloten.
2 Het wegenpatroon in de gemeente Langbroek, gebaseerd op de middeleeuwse ontginningsblokken (hierboven al besproken). Zichtlanen, delen van padenstelsels: slechts op Hindersteijn en

Sandenburg zijn padenstelsels aanwezig, Op Hindersteijn bij de landschappelijke tuin- en parkaanleg behorende paden, Op Sandenburg daarnaast ook bij de eerdere formele aanleg behorende paden. Van de voormalige tramweg Doorn-Wijk bij Duurstede (1885-1931) die over Langbroek liep, is het trace nog herkenbaar in een onverhard pad ten zuiden van de Langbroekerdijk bij de Wilhelminaweg.

3 Landschapselementen die samenhangen met de ontginning. Te denken valt aan zij- en achterkades, percelering en situering van de boerderijen.

4 OVERZICHT VAN DE BEBOUWING

4.1 VERDEDIGINGSWERKEN, ZAKEN EN GEBOUWEN MET EEN MILITAIR KARAKTER

Het is mogelijk dat de verschillende woontorens uit de dertiende en veertiende eeuw aan de Langbroekerwetering gedeeltelijk een militaire functie hebben gehad. We zullen ze hieronder alleen bespreken als onderdeel van de verschillende buitenplaatsen. Zie onder: Kastelen, landhuizen enz.

4.2 BRUGGEN, SLUIZEN EN ANDERE WEG- EN WATERBOUWKUNDIGE WERKEN EN DE BIJBEHORENDE HULPMIDDELEN

Een aantal kleine keersluizen in de Langbroekerwetering, Gooijerwetering, Amerongerwetering en Cothergrift reguleert de afwatering naar de Kromme Rijn. Ze zijn niet in de inventarisatie opgenomen. Veel bruggen over de Langbroekerwetering zijn uit architectuur-historisch oogpunt oninteressant. Er zijn drie bakstenen éénbogige bruggen uit de negentiende eeuw: de Brinkbrug in Nederlangbroek (LGBK 15), een brug op het landgoed Lunenburg (LGBK 111c) en de brug naar de kerk in Overlangbroek (LGBK 141). Twee zeventiende-eeuwse poortgebouwtjes, van Groenesteijn(LGBK 73) en van Walenburg (LGBK 77) zijn gebouwd op een éénbogige brug. Op de buitenplaats Lunenburg is de houten toegangsbrug naar de woontoren opmerkelijk omdat de toegang van de toren zich op het niveau van de tweede bouwlaag bevindt. De brug (evenals de toren) is een reconstructie van A. E. Canneman uit 1971. Ook de toegangsbrug naar het erf van de boerderij LGBK 84 is geheel van hout.

4.3 VOORWERPEN OP VELDEN, PLEINEN EN STRATEN

Verscheidene boerderijen hebben aan de buitenmuur een waterpomp, bijvoorbeeld LGBK 60 en 155. Midden op de Brink in Nederlangbroek staat de dorpspomp uit 1893, uitgevoerd in hardsteen en gietijzer en bekroond met een gietijzeren lantaarn. We vinden verscheidene straatlantaarns terug op de kerkhoven van Over- en Nederlangbroek en op de buitenplaatsen.

4.4 GEBOUWEN VOOR HET LANDS-, GEWESTELIJK EN PLAATSELIJK BESTUUR

Oorspronkelijk was in de achttiende en negentiende eeuw het pand Langbroekerdijk A67/69 een boerderij/herberg, die tevens dienst deed als rechthuis en later ook als raadszaal. Het pand is vanwege verregaande verbouwing niet opgenomen in de inventarisatie. Het huidige gemeentehuis (LGBK 14) is oorspronkelijk aan de Brink gebouwd als woonhuis.

4.5 KERKELIJKE GEBOUWEN EN BIJZONDERE ONDERDELEN DAARVAN, ALSMEDE WONINGEN VOOR KERKELIJKE FUNCTIONARISSEN

Zowel Nederlangbroek als Overlangbroek hebben hun eigen kerk. Aan de Brink in Nederlangbroek ligt de N. H. kerk (LGBK 11), een eenvoudige éénschepige kerk met westtoren uit het einde van de vijftiende eeuw. Schip en aanbouwen zijn negentiende-eeuws, met nog een aanbouw uit 1924 die ontworpen is als ruimte voor de verwarmingsinstallatie. Het pand Langbroekerdijk A73 (LGBK 98), ontworpen door H. A. Meijerink, is gebouwd in 1939 als pastorie, maar niet meer als zodanig in gebruik.

De kerk in Overlangbroek (LGBK 141) is gelegen in een bocht van de Langbroekerwetering, samen met de pastorie en het kerkhof. De kerk is een eenvoudige éénschepige kerk met westtoren uit het begin van de vijftiende eeuw, met een nieuwer schip, negentiende-eeuwse spitsboogvensters en een aangebouwd portiek en consistorie uit 1913. In het aangebouwde portiek is een hardstenen plaat ingemetseld waarop een afbeelding en een inscriptie staan. De datering van de plaat is onbekend (dertiende eeuws ?). Het achthoekige spitsdak van de toren is zowel ingesnoerd als gebroken. Voor de kerk ligt de pastorie, een eenvoudig herenhuis met een mansardedak en een rijke detaillering, die nog uitgebreid werd ten gevolge van verbouwingen in 1908 en 1913.

Opmerkelijk is de Gereformeerde Kerk (artikel 31) uit 1910, Cotherweg 25 (LGBK 17). De kerk is een zaalkerk, geornamenteerd met hoeklisenen en getrapte topgeveldecoratie. Het gebouw is voorzien van een portaal en aan de achterzijde verlengd.

4.6 UITVAARTCENTRA EN BEGRAAFPLAATSEN

Er zijn in Langbroek twee kerkhoven. In Nederlangbroek vinden we achter de kerk een begraafplaats uit 1871 met een gietijzeren toegangshek aan de Brink. Op deze begraafplaats vinden we onder meer de familiegraven van de bezitters van Sandenburg en Hardenbroek. Aan de zijde van de Doornseweg vinden we een sober uitgevoerd lijkenhuisje.

In Overlangbroek vinden we een kleiner kerkhof achter en naast de kerk. Het terrein met kerk, pastorie en kerkhof is alleen toegankelijk via een brug over de wetering, met een fraai gietijzeren toegangshek uit 1898.

4.7 HANDELS- EN KANTOORGEBOUWEN EN GEBOUWEN VOOR TRANSPORT EN OPSLAG

Aan de Rhodensteinselaan vinden we houthandel 'Rhodenstein' met een houten en een bakstenen opslagschuur (LGBK 145a) en de voormalige brandstoffenhandel Willem van Doorn met een houten kolenschuur, verplaatsbare olietank, kolenwagen, en een oliepomp met ondergrondse tank (LGBK 144).

4.8 GEBOUWEN VAN LIEFDADIGHEID, GEZONDHEIDSZORG, WETENSCHAP EN CULTUUR

Het Groene-Kruisgebouw, Doornseweg 32 (LGBK 31), is gecombineerd met de brandweerkazerne. Het pand heeft een samengestelde plattegrond en is gebouwd in de stijl van de Delftse School (na-oorlogs). Doornseweg 55 (LGBK 35) is een villa van H. A. Meijerink uit 1927, gebouwd als dokterswoning met praktijkruimte en nog steeds als zodanig in gebruik. Langbroekerdijk A85 (LGBK 105) is een villa met vakwerk-details van J. A. Ruitenbeek uit 1908, eveneens bestemd als dokterswoning met praktijk.

In Overlangbroek vinden we bij de kerk, aan de overzijde van de wetering en de Langbroekerdijk een onderwijzerswoning met twee schoolgebouwen (LGBK 133). Het oudste gebouw stamt uit 1861 en is nu in gebruik als garage. De school bestond uit één klaslokaal, zonder andere ruimtes. DE tweede school is gebouwd in 1907 en heeft een indeling met twee lokalen, gang, en sanitaire voorzieningen. Dit gebouw staat thans leeg.

In Nederlangbroek staat aan de Brink een diep pand dat zich uitstrekt tot aan de Doornseweg, in 1875 gebouwd als schoolgebouw (nog niet met de huidige afmetingen). De vier lokalen liggen in de lengte achter elkaar, met daarnaast een lange gang met voordeur. Het gebouw is thans in gebruik als Hervormd Centrum. Naast het pand staat op Brink 9 (LGBK 12) de onderwijzerswoning uit het midden van de negentiende eeuw. Doornseweg 10 (LGBK 26) is een schoolgebouw uit 1931 van oorspronkelijk één bouwlaag met twee lokalen. In 1949 is er -in dezelfde stijl- een tweede bouwlaag opgezet, met behoud van het oorspronkelijke schilddak. Na gebruik door een lagere en een tuinbouwschool is het pand nu in gebruik als expositieruimte en atelier.

4.9 GEBOUWEN VOOR SPORT, RECREATIE, VERENIGING, VERGADERING EN HORECA

Geen van de jachtopzienerswoningen in Langbroek heeft nog de oorspronkelijke bestemming. Vermeldenswaard is Langbroekerdijk B11 (LGBK 129), een jachtopzienershuisje uit 1867, vanwege de vierkante hoofdvorm met rieten tentdak en de Willem II-gotiek bouwstijl waarin het is opgetrokken. Het schijnt dat de jachtopziener in het begin van deze eeuw het bijzonder kleine pand met vrouw en 11 kinderen bewoonde.

Er zijn vier boerderijen die tevens dienst hebben gedaan als café of herberg. Eén daarvan hebben we hierboven al genoemd als voormalig rechthuis, het pand Langbroekerdijk A67/69. De naastgelegen dwarshuisboerderij Langbroekerdijk A59-63 (LGBK 94) heeft ook als boerderij/café dienst gedaan. De gelagkamer in het voorhuis is nog als zodanig ingericht, maar staat momenteel leeg. Nog geheel intact is de boerderij/café Wijkerweg 2 (LGBK 155) uit 1877. Hoewel nog steeds als café ingericht wordt de gelagkamer nauwelijks nog gebruikt. De boerderij/herberg 'De Lindenboom', Langbroekerdijk A137/139 (LGBK 120) uit 1785 is bijzonder omdat het voorhuis twee bouwlagen heeft met kamers voor overnachting. Oorspronkelijk is het pand gebouwd als herberg, later heeft het een agrarische functie gekregen. Thans is het in gebruik als

dubbele woning.

4.10 KASTELEN, LANDHUIZEN, BUITENPLAATSEN, HISTORISCHE PARKEN EN TUINEN EN DAARBIJ BEHORENDE BIJGEBOUWEN EN OBJECTEN

Er zijn in de gemeente Langbroek zes landhuizen die als oorspronkelijke kern een dertiende of veertiende-eeuwse woontoren hebben: Weerdesteijn(LGBK 150), Hindersteijn (LGBK 115), Lunenburg (LGBK 111), Sandenburg (LGBK 75), Walenburg (LGBK 77) en Zuijlenburg. Ook Groenesteijn (LGBK 73) is in oorsprong een woontoren geweest. Het huis is in de achttiende eeuw gesloopt en in de negentiende eeuw vervangen door een dienstwoning van Sandenburg. Het poortgebouwtje van Groenesteijn uit 1617 is echter nog aanwezig. De in de negentiende eeuw gesloopte landhuizen Den Donk (hoek van de Strijp en de Gooijerdijk, zie LGBK 148) en Rhodensteijn (hoek Rhodensteinselaan en Langbroekerdijk) hebben geen woontoren als oudste kern gehad. Hindersteijn, Lunenburg, Sandenburg, Walenburg en Zuilenburg zijn in de zestiende eeuw erkend als ridderhofstad.

Weerdesteijn, Walenburg, Zuijlenburg en Lunenburg hebben een woontoren die niet is ingebouwd in een negentiende-eeuws of ouder landhuis. Het zeventiende-eeuws huis tegen de woontoren Zuijlenburg is in de negentiende eeuw gesloopt. In 1919 heeft er een restauratie (door J. de Léon) plaatsgevonden waarbij de toegang van de toren werd verplaatst van de oorspronkelijke eerste verdieping naar het maaiveldniveau. Bij de restauratie in 1966 is dit hersteld. Zuijlenburg bestaat nu uit een woontoren op een deels omgracht terrein, waarop een houten schuur en houten stallen, met toegangsbrug en gietijzeren toegangshek.

Tegen de woontoren van Walenburg heeft alleen een boerderij gestaan. Deze woontoren is niet altijd permanent bewoond geweest. Bij de restauratie in 1966 (door A. E. Canneman) is de boerderij vervangen door een in zestiende eeuwse stijl gebouwd woonhuis. Het landhuis staat op een klein vierkant omgracht terrein, met daarbuiten een zeventiende-eeuws poortgebouw. Een houten toegangsbrug leidt naar het woonhuis. Het poortgebouw wordt als garage gebruikt. Op een naastgelegen omgracht terrein ligt een siertuin.

De woontoren van Lunenburg is geheel ingebouwd geweest in een negentiende-eeuws landhuis in een Willem II-gotische stijl die nog kan worden teruggevonden in het herenhuis Rijnvoort (LGBK 100) en het koetshuis van Lunenburg (LGBK 111). Na een bombardement in de Tweede Wereldoorlog restte nog weinig van het landhuis. Het is in 1971 door A. E. Canneman gerestaureerd, de woontoren is in de oorspronkelijke staat herbouwd, naar een achttiende-eeuwse gravure van Jan de Beyer. De woontoren staat op een klein omgracht terrein, waar een houten toegangsbrug naar de voordeur op de eerste verdieping leidt. Een monumentaal toegangshek aan de Langbroekerdijk, en een kleiner geheel gietijzeren toegangshek achter op het terrein dateren nog uit de negentiende eeuw. Van Weerdesteijn is niet zoveel bekend, er heeft bebouwing tegen de woontoren gestaan, maar die is bij de restauratiewerkzaamheden van 1870 en 1876 verdwenen. In die jaren zijn er ook enkele neogotische details aangebracht, waaronder

enige gewelven in het interieur. De toren staat op een eiland dat door een driedubbele slotgracht wordt omringd. Een dam doorsnijdt de grachten, met aan het begin een toegangspoort uit 1642. De buitenplaats ligt verscholen tussen de bomen, gelegen tussen de Langbroekerdijk en de Graaf van Lynden van Sandenburgweg. De woontoren wordt niet bewoond, wel de bij het bezit behorende langhuisboerderij (LGBK 150b).

Twee landhuizen vinden we terug in hun negentiende-eeuwse vorm: Hindersteijn en Sandenburg. Hindersteijn heeft een poortgebouw uit 1647 dat de toegang naar het terrein ontsluit, gecombineerd met een koetshuis uit circa 1846. Op het terrein staat verder een tuinmanswoning uit 1851 (het 'Baashuis'). In circa 1845 is de woontoren met aangebouwd herenhuis gerestaureerd in neogotische stijl, met enige grote spitsboogvensters in huis en toren. Aan de Langbroekerdijk geeft een gietijzeren toegangshek eveneens toegang tot het terrein. Is bij Hindersteijn de woontoren nog te herkennen, bij Sandenburg is dat niet meer het geval. De woontoren is feitelijk ook verdwenen, en in de centrale partij van het landhuis herkennen we alleen nog de hoofdvorm van wat tot in de negentiende eeuw nog een woontoren was. De herbouw van landhuis en inrichting van de buitenplaats door S. A. van Lunteren is in Willem II-gotische of misschien beter stucadoorsgotische stijl geschied, met een parkbos in Engelse landschapsstijl. De grondige aanpak blijkt uit de omlegging van de Langbroekerdijk, die oorspronkelijk gewoon rechtdoor liep, teneinde meer ruimte tussen het huis en de weg te krijgen. Landhuis, koetshuis, orangerie, portierswoning en zelfs toegangshek zijn in dezelfde stijl opgetrokken, met in wit pleisterwerk gekanteelde daklijsten, peerkraalfriezen, Tudorbogen, (spie)torentjes, en boven de vensters wenkbrauwe. Deze laatste versiering zien we ook bij een aantal boerderijen. Rond de buitenplaats strekt het landgoed zich nog ver uit, zoals nog steeds te zien is aan de boerderijen in eigendom van Sandenburg: deze hebben rood met geel gekleurde luiken. Langs de Langbroekerwetering strekt dit gebied zich uit vanaf Langbroekerdijk A33 tot aan de Wijkerweg, terwijl we aan de Gooijerdijk en de Landscheidingsweg nog twee boerderijen met deze luiken vinden.

In Langbroek is een groot aantal toegangshekken te vinden die fraai en nog gaaf zijn. Hoogtepunten zijn het in neo-Lodewijk IV-stijl uitgevoerde toegangshek van Lunenburg, en het Willem II-gotische toegangshek van Sandenburg.

4.11 WONINGEN EN WONINGBOUWCOMPLEXEN

Gewone woonhuizen van voor 1920 zijn moeilijk te vinden in Langbroek. De brinkbebouwing bestaat gedeeltelijk uit negentiende-eeuwse dwarshuizen, waarvan het siersmeedwerk aan de voordeur van Brink 5 (LGBK 10) uniek is. De enige twee herenhuizen vinden we aan Langbroekerdijk: A133/135 (LGBK 119), en A78/80 (LGBK 100). Langbroekerdijk A127 (LGBK 117), A131 (LGBK 118) en Doornseweg 8 (LGBK 25) zijn rentenierswoningen uit het laatste kwart van de negentiende eeuw. Twee negentiende-eeuwse arbeiderswoningen verdienen de aandacht: 'Het Rottegat',

Langbroekerdijk A107 (LGBK 114) uit 1823, een dubbele arbeiderswoning, en Strijp 4 (LGBK 149) uit het derde kwart van de negentiende eeuw, een arbeiderswoning bij Strijp 2 (LGBK 147).

Er zijn vijf dienstwoningen rond de buitenplaats Sandenburg te vinden. Dit zijn Langbroekerdijk A33 (LGBK 80), A27 (LGBK 76), Sandenburgerlaan 1-3 (LGBK 75), Wilhelminaweg 8-10 (LGBK 153) en Groenesteijn (LGBK 73). De laatste is een driedubbele woning met pannen schilddak, gebouwd in het midden van de negentiende eeuw, gedeeltelijk van de resterende bakstenen van het oude landhuis. De woonhuizen verschillen onderling sterk van uiterlijk: LGBK 76 heeft de vorm van een kleine dwarshuisboerderij, LGBK 153 is een arbeiderswoning, LGBK 75h lijkt op een jachtopzienerswoning en LGBK 80 op een rentenierswoning. In de vorige paragraaf zijn enkele dienstwoningen genoemd die op het terrein van de buitenplaatsen zelf staan. Amerongerdijk 13 (LGBK 1) en Langbroekerdijk A17 (LGBK 74) zijn tot dwarshuisboerderij verbouwde woonhuizen: LGBK 1 een jachtopzienerswoning, en LGBK 74 een dubbele arbeiderswoning, beide uit het eind van de negentiende eeuw. Op dezelfde manier zijn LGBK 100 en 117 verbouwd tot dwarshuisboerderij.

Woonhuizen uit het eerste kwart van de 20ste eeuw komen voornamelijk voor aan de Doornseweg. Aan de Cotherweg, Gooijerdijk, Rhodensteinselaan, Wijkerweg en Bovenwijkerweg vinden we arbeiderswoningen, met zadeldak of mansardedak. Nog gave exemplaren vinden we aan de Wijkerweg 37 (LGBK 157), gebouwd in 1922, met rijkssubsidie voor de huisvesting van landarbeiders; Cotherweg 31 (LGBK 19), en Langbroekerdijk A5 (LGBK 64). Aan de Doornseweg ligt een rij van (oorspronkelijk) zes eind negentiende eeuwse arbeiderswoningen onder één kap. De meeste arbeiderswoningen zijn in meer of mindere mate verbouwd, en afhankelijk daarvan wel of niet in de inventarisatie opgenomen. In totaal zijn er dertien panden opgenomen. Behalve het voornoemde exemplaar liggen de arbeiderswoningen niet aan de Langbroekerdijk, maar aan zijwegen.

Middenstandswoningen uit 1925-1940 vinden we in overvloed aan de Doornseweg. In totaal telt Langbroek 28 (opgenomen) exemplaren waarvan er 18 aan de Doornseweg staan. Zeven daarvan zijn ontworpen door de in Doorn gevestigde architect H. A. Meijerink. Van de middenstandswoningen aan de Doornseweg noemen we de nummers 5 en 7 (LGBK 24), 73 (LGBK 40), 85 (LGBK 42) en 107/109 en 111/113 (LGBK 44) met gebogen zadeldak (Schenkelspant), waardoor ze een beeldbepalend onderdeel van de bebouwing aan de Doornseweg vormen. Verder vallen op vanwege de kwaliteit van de detaillering de panden Gooijerdijk 19 (LGBK 52) en Langbroekerdijk A9 (LGBK 68).

Van de zes villa's in Langbroek zijn er drie ontworpen door H.A. Meijerink en één door hem verbouwd. Eveneens van zijn hand zijn drie boerderijen die we hieronder zullen noemen. Zijn ontwerpen kenmerken zich door opvallende dakvorm (schilddak met verschillende voethoogten, schenkelspant), brede, uitkragende gootlijsten, metselwerk in Noors verband met diepliggende voegen, vaak een viermaal gekoppeld venster op de verdieping, en enige Amsterdamse-Schooldetails zoals steile daken, een horizontale roedenverdeling van de vensters, en ambachtelijk (sier)metselwerk. De belangrijkste villa van Meijerink ligt op

het kruispunt in Langbroek, Langbroekerdijk A73 (LGBK 98). De beide dokterswoningen LGBK 35 en 105 zijn hierboven al genoemd (LGBK 35 van Meijerink), maar als villa ook het vermelden waard. De villa's aan de Gooijerdijk 43 (LGBK 58) en de Doornseweg 81 (LGBK 41) zijn ver-, respectievelijk gebouwd door Meijerink in opdracht van A. H. Kleiweg de Zwaan, en hebben gemeen dat boven de voordeur een dakkapel is opgemetseld, zodanig dat de gevel door de daklijst heenbreekt. Bij LGBK 58 risaleert de dakkapel zelfs enigszins, om steunend op pilaren een portiek te vormen. Dit type ingangspartij vinden we nog bij enige andere (dwars)panden, die alle in de periode 1920-1940 gebouwd zijn.

Er zijn twee woon-winkelpanden die ook als zodanig ontworpen zijn: de bakkerij Langbroekerdijk A79/81 (met een dakkapel als hierboven omschreven; LGBK 101) en de voormalige bakkerij Doornseweg 14 (LGBK 27).

Uniek is het aan de Stenen Brug gelegen pand Bovenwijkerweg 4/6, LGBK 5, vanwege de plattegrond (L-vormig, door een aanbouw bijna U-vormig) en het gebroken schilddak met Utrechtse Schulprand (een doorzalend dak) op pilaren, zodat langs de voorgevel en het voorste deel van de zijgevels een loggia wordt gevormd. Het pand dateeert oorspronkelijk uit 1837, maar is sterk verbouwd.

4.12 BOERDERIJEN

De boerderijen in Langbroek zijn van het hallehuistype, onder te verdelen in de langhuis-, dwarshuis- en krukhuisboerderijen. Er zijn 48 langhuisboerderijen, 20 dwarshuisboerderijen en 2 krukhuisboerderijen in de inventarisatie opgenomen. Twee boerderijen zijn niet in een categorie te plaatsen omdat het hier woonhuizen betreft die deel uitmaken van een agrarisch bedrijf.

Van de langhuisboerderijen noemen we allereerst Langbroekerdijk A4 en A6 (LGBK 63 en 65), niet alleen om hun gaafheid, maar voooral om de typerende vensterindeling, die we bij veel boerderijen in Langbroek tegenkomen: centraal twee zesruits schuifvensters met aan weerszijden smalle drieruitsvensters (in de lengte gedeelde zesruiters, als het ware), en daarbij veelal een mezzaninovenster.

Vanwege de markante ligging en de identieke ensembles van boerderij en zomerhuis evenwijdig naast elkaar, haaks op de wetering, noemen we Langbroekerdijk B14 en B16 (LGBK 131 en 132). Beide boerderijen stammen uit het begin van de negentiende eeuw.

De boerderij Gooijerdijk 47 (LGBK 59) is achttiende-eeuws en geheel gerestaureerd, zoveel mogelijk naar de oorspronkelijke staat (bijvoorbeeld met kruis- en kloostervensters). Het bakhuisje van deze boerderij is uniek. Er zijn nog enkele achttiende-eeuwse boerderijen in Langbroek, oudere exemplaren zijn niet te vinden (of niet meer herkenbaar als zodanig).

Er zijn 4 langhuisboerderijen met een mansardekap; deze zijn alle vrij eenvoudig, en dateren uit het begin van deze eeuw (LGBK 60, 61, 81 en 137).

Vanwege de Willem II-gotische bouwstijl van het zomer-/bakhuis en de gaafheid van het ensemble is Langbroekerdijk A68 (LGBK 96) van belang.

H. A. Meijerink heeft drie langhuisboerderijen ontworpen, Langbroekerdijk A 14 (LGBK 72, uit 1914), Strijp 1 (LGBK 148, uit 1923), en Gooijerdijk 15 (LGBK 50, uit 1931). LGBK 50 en 72 zijn in het bezit van het landgoed Sandenburg. In de boerderijen LGBK 72 en 148 zijn duidelijk details van de Amsterdamse School herkenbaar. LGBK 50 is wat meer traditioneel van uiterlijk, maar heeft een fraaie en rijke detaillering, en een opvallende hoofdvorm: parallel aan de boerderij, maar teruggelegen tot achter het voor huis, ligt een schuur, waarvan de linkergevel samenvalt met de rechtergevel van de deel. Een dergelijk ontwerp is zowel fraai als functioneel.

Vanwege de gaafheid en de markante ligging noemen we de dwarshuisboerderijen Langbroekerdijk A10 (LGBK 69), A30 (LGBK 78), A47 (LGBK 88) en A49 (LGBK 90), alle uit de negentiende eeuw.

Eén dwarshuisboerderij heeft een mansardekap (Langbroekerdijk B22, LGBK 136).

Bijzonder is de dwarshuisboerderij Langbroekerdijk B8 (LGBK 127), waarvan we een oudere datering kunnen vermoeden (zeventiende eeuw?) vanwege de kloostermoppen in de deel en in de plint van het voorhuis. Het voorhuis is waarschijnlijk achttiende-eeuws en het bakhuis negentiende-eeuws.

Onder de dwarshuisboerderijen komt een aantal woonhuizen voor, waarachter later een deel is geplaatst. Deze zijn hierboven reeds ter sprake gekomen.

Van de twee krukhuisboerderijen is er één die we hier vermelden: Langbroekerdijk B38 (LGBK 143), met een oorspronkelijke datering in het derde kwart van de zestiende eeuw, maar waarvan het huidige pand toch in het begin van de negentiende eeuw gesitueerd moet worden. Twee opkamervensters doen een grote (kaas)kelder vermoeden.

4.13 BEDRIJFSGEBOUWEN

Allereerst het enige echte fabrieksterrein dat Langbroek rijk is: Langbroekerdijk A35-A39 (LGBK 82) is de voormalige veevoederfabriek van Van Cooten, met een dubbele directeurswoning.

Een andere directeurswoning vinden we aan Langbroekerdijk A70/A72 (LGBK 97), waar de directeur van de voormalige stoomhoutzagerij Van Dam woonde. De villa met klein parkbos ligt op de hoek met de voormalige weg van Lunenburg naar Doorn, waaraan de houtzagerij was gevestigd, en waarvan LGBK 99 personeelswoning was.

Doornseweg 2/4 (LGBK 23) was de (aanzienlijk kleinere) directeurswoning van de voormalige smederij, die ernaast aan de Doornseweg lag.

Als laatste noemen we LGBK 110, aan de Langbroekerdijk A92, waar zich tot aan het eind van de vorige eeuw een windkorenmolen bevond. De schuur op het terrein was de stoomgraanmaalderij uit 1893, de boerderij was in die tijd molenaarswoning, vandaar de wat merkwaardige hoofdvorm (het lijkt op een dwarshuisboerderij, met rechtsachter het voorhuis een aangebouwd gedeelte met rieten afgewolfd zadeldak).